

Reconstruind socialul. Provocările sociologiei între riscuri și responsabilități.

Prezentare pentru Prima Conferință Internațională a Societății Sociologilor din România

2-4 Decembrie 2010

Cluj-Napoca

Dan Chiribucă

Lumea în care trăim, ca obiect generic de studiu al sociologiei, nu a fost niciodată atât de fluidă, dinamică, dar în același timp stabilă, pe de o parte centralizată, standardizată, rațională și sigură, în termeni de predictibilitate, și pe de altă parte specifică, locală, fragmentată și nesigură sau impredictibilă. Este o afirmație ce constituie în sine o provocare, fiindcă în spatele premisei unei realități unitare și omogene în diversitate și eterogenitate asertează posibilitatea existenței unor realități multiple. Consecința epistemologică a acesteia este punerea în discuție a modalităților de cunoaștere adecvate în cazul unor societăți ce au încetat să fie relevante prin delimitări teritoriale, ci sunt definite prin caracteristici asociate conținuturilor și formei interacțiunilor sociale. Justifică ritmul schimbărilor și intensitatea transformărilor societale și sociale utilizarea, nu discursivă, ci substanțială, a multitudinii de sintagme și etichete asignate societății/societăților actuale? Menționez doar trei dintre multele opțiuni posibile, pe considerentul că referenții acestora interferează în mod manifest cu provocările la care cred că trebuie să răspundă sociologia azi: societatea informațională, a riscului, a cunoașterii. Pentru Castells, societatea informațională reprezintă atributul unei forme specifice de organizare socială în care generarea, procesarea și transmisia informației devin surse fundamentale ale productivității și puterii din cauza noile condiții tehnologice apărute în această perioadă (Castells, 1996:21). Atributul de societate a cunoașterii este justificat de diseminarea generalizată a cunoașterii specializate (științifice) în toate sferile vieții sociale (Stehr, 2002). Iar în ceea ce privește societatea riscului, pentru Beck (1992) și Giddens (1991) aceasta este definită ca

societatea în care indivizii conștientizează riscurile produse de propriile activități și sunt interesați de modul în care pericolele generate de aceste activități pot fi prevenite, minimizate, dramatizate sau canalizate (Beck, 1992: 19).

Aparent, un subiect important de dezbatere provocat de diversitatea acestor definiții privește măsura în care ele reflectă în mod real transformări, schimbări, clivaje ce justifică postularea unor discontinuități de substanță ale spațiului social și validează realizarea unor tipologii ordonate în jurul opoziției dintre societățile vechi și societățile noi. Convingerea mea este că pentru sociologie o astfel de întrebare este interesantă, dar rămâne puțin importantă și orientează investigația spre un traseu secundar și steril. Miza și provocarea majoră nu este dacă obiectul nostru de studiu este unitar sau multiplu (societate versus societăți), cât investigarea modului în care transformări substanțiale ale caracteristicilor ce definesc realitatea studiată (indivizi și fenomene, cazuri și variabile) ne obligă sau nu să regândim și redefinim modalitățile de cunoaștere practicate uzual în câmpul disciplinei.

Termenii utilizați în mod curent de către sociologie (sociologi) pentru a defini obiectul generic al analizei lor (societatea sau societățile/noile societăți) au ancorări și finalități diferite: uneori descriptive, alteori intenționat critice, reflectând adesea nu atât caracteristici ale realității analizate, cât poziționări ale cercetătorului în raport cu această realitate. Aceste poziționări sunt în mod frecvent normative. Dacă ne referim de exemplu la o sintagmă deja menționată și utilizată frecvent pentru societatea contemporană, aceea de societatea cunoașterii, este relativ ușor de constatat că aceasta reflectă, dincolo de o serie de descriptori specifici, o opțiune teoretică utilizabilă pentru a critica modul în care tehnologia, empirismul și noile abordări intelectualiste sunt aplicate pentru a înțelege traseele dezvoltării la nivel global (Webster, 2002a).

Multe din categoriile utilizate în mod tradițional în descrierea, analiza și explicarea socialului eșuează la ora actuală în a acoperi valid caracteristicile realității studiate. Un exemplu relevant este conceptul de societate, înțeles instrumental prin circumscriere la statul-națiune. Metaforic, statul națiune este echivalentul unui cutii ce conține procesele sociale și stabilește limitele în care se desfășoară acestea. Este un concept-container ce utilizează spațiul fizic ca și criteriu principal de ordonare a fenomenelor sociale. Ori în prezent, foarte multe din fenomenele și categoriile centrale în cunoașterea socialului (munca, familia și gospodăria, deciziile, votul, pentru a da doar câteva

exemple) sunt rezultate și ancorate în relații și interconexiuni transfrontaliere (Boyne, Beck, 2001). Globalizarea nu doar că erodează și blurează spațiul, dar pune sub semnul întrebării validitatea și relevanța circumscrierilor tradiționale. Astfel, caracterul transnațional al fenomenelor sociale obligă la reconceptualizări ce reprezintă provocări teoretice și metodologice pentru științele sociale. O parte din aceste provocări provin din faptul că globalul (instituție, proces, practică discursivă) în mod simultan transcende cadrele naționale și rezidă în teritorii și instituții naționale (Sassen: 2007). O altă parte provine din faptul că spațiile fizice și cele sociale se multiplică și se combină într-un amalgam ce obligă sociologia (sociologul) la definiri și redefiniri conceptuale noi, realitatea analizată fiind una mai degrabă caleidoscopică decât factual-fermă, o realitate circumscrisă de polarități fluide și dinamice: virtual-real, local-global, privat-public, centru-periferie, național-transnațional, profit economic-solidaritate socială. Emergența, dezvoltarea și quasi-generalizarea responsabilității sociale corporate reprezintă un exemplu al unui fenomen ce transcende granițele conceptuale tradiționale. Dimensiunea economică și cea socială se întrepătrund în modalități noi, complet originale, profitul economic nemaifiind determinat strict de performanța economică, ci de investiția și dezvoltarea unor activități complementare, în esența lor non-economice. Fenomenul menționat este interesant și relevant din cel puțin două perspective: marchează instituționalizarea unui tip nou de solidaritate socială, transindividuală, dar non-statală și redefineste relația de complementaritate dintre economic și social, prin faptul că performanța economică este condiționată de asumarea manifestă a responsabilității sociale. Instrumental, relația este paradoxală, fiindcă actorul economic pentru a-și maximiza profitul este obligat să renunțe voluntar la o parte semnificativă din acesta.

Pentru sociologie aceste transformări produc obligația de a identifica noi categorii, variabile, indicatori, de a evidenția semnificația și implicațiile acestor noi fenomene și experiențe, nu neapărat în sens ontologic, ci din punct de vedere al cadrelor și contextelor în care se desfășoară.

Din punct de vedere metodologic și a consecințelor teoretice și aplicative a cercetării sociologice, de-spațializarea categoriilor și fluiditatea conceptelor impun regândirea locului și rolului metodelor de cercetare utilizate curent de sociologie. Unul din atuurile tradiționale și punctele tari ce a diferențiat sociologia în câmpul științelor sociale și a contribuit în mare măsură la vizibilitatea socială a cunoașterii sociologice a fost și este de altfel în bună măsură în continuare metodologia

cantitativă, instrumentalizată cel mai adesea sub forma anchetei. Caracteristica și avantajul principal al anchetei în raport cu metodologiile calitative este că operează cu categorii foarte precis definite, ceea ce permite descrierea și măsurarea fără echivoc, neambiguu, a unei realități circumscrise clar. Metodologia cantitativă a fost considerată mult timp o strategie sigură de investigare a realității sociale: cifrele sunt ferme, sigure, factuale, adevărate într-un sens platonician. Prin siguranță și certitudine oferă garanții în relație cu corectitudinea și eficiența deciziilor luate pe baza lor. Stim bine însă că lucrurile sunt mai nuanțate și că adesea numerele nu sunt diferite de narațiuni din punct de vedere al statului de adevăr, poate mai convingătoare rațional (sau raționalizant) dar nu neapărat mai adevărate. Chiar dacă în principiu numerele măsoară, iar narațiunile conving, nu rareori măsurarea și utilizarea ei reflectă convingeri, nu realități. În plus, datele de anchetă deși analizate prin metode complexe și sofisticate rămân date închise, ceea ce face ca paradoxal, validitatea lor să nu mai fie general-universală, ci contextuală, iar relevanța rezultatelor să fie acum una particulară și locală (localizată). Printr-un mecanism în oglindă, metodologiile calitative câștigă un plus de validitate și relevanță în descrierea și înțelegerea adecvată a unor fenomene ce transcend cazuistici individuale și au ca referință contexte și cadre macro-sociale.

Dincolo de transferul de rol între cele două opțiuni paradigmatiche majore ce compun instrumentarul metodologic al sociologiei, un aspect cu adevărat important este că, atât culegerea datelor, cât și analiza și interpretarea rezultatelor, pot fi plasate în arhitecturi conceptuale diferite. Ceea ce a fost considerat mult timp o slăbiciune a sociologiei devine, în contextul unei realități sociale foarte dinamice și fluide, un avantaj major în competiția pentru cunoaștere utilă la care sociologia participă, voluntar sau nu, alături de celelalte științe sociale (economie, politologie, psihologie, antropologie). Deși aparent o slăbiciune, multiparadigmaticitatea însoțită de un spectru metodologic foarte larg, constituie în practică un atribut ce asigură disciplinei foarte multă flexibilitate și un plus de relevanță în raport cu temele investigate și soluțiile identificate.

O a doua provocare majoră privește finalitatea asumată a cunoașterii sociologice, respectiv în termeni operaționali, a cercetării sociologice. Tema neutralității și obiectivității neimplicate versus obligația asumării intervenției sociale fundamentate pe un tip de expertiză ce legitimează intervenția sociologului, cel puțin în egală măsură dacă nu chiar mai mult decât a altor experți din câmpul

științelor sociale (de exemplu: economistul), este la fel de veche ca și disciplina și nu îmi propun să o reiau în acest context.

O sociologie implicată *este o sociologie dispusă și capabilă să își asume riscul (riscuri) ca element constitutiv al activității sale*. Nu mă refer la risc ca și categorie conceptuală, utilizabilă cu mai mult sau mai puțin succes în descrierea și interpretarea realității sociale, ci la un tip de demers ce orientează în mod fundamental cunoașterea specializată a socialului și definește un mod special de asumare a finalității și consecințelor acestei cunoașteri.

În măsura în care rolul sociologiei nu este doar de a descrie și explica, ci și de a avertiza (Luhmann:1993:5), tema riscului aparține legitim sociologiei. Conceptul de risc și de societate a riscului au devenit centrale în sociologie, odată cu mutarea accentului spre reflexivitate ca modalitate majoră de cunoaștere a socialului. Riscul este o dimensiune inherentă și normală a societăților contemporane, un element de diferențiere a acestora de societățile anterioare, nu în sensul că realitatea este mai riscantă azi decât în perioada pre-industrială, ci în sensul că niciodată indivizii și instituțiile nu au fost în situația de a lua atât de frecvent decizii operând cu evaluări ale riscului. Raționalitatea și predictibilitatea ca elemente constitutive ale modernității au făcut posibilă centralitatea riscului în societatea actuală. În științele economice, riscul este un concept pozitiv. Riscul maximizează profitul, permite generarea unor piețe noi și apariția unor noi produse. În sociologie conceptul este neutru, iar pozitivarea și valorificarea lui într-un mod similar economiei, depinde de modul în care definim rolul sociologiei și, în special, finalitatea acțională a cunoașterii produsă de sociologie, respectiv de pozițiile asumate de sociologi relativ la valorificarea acestei cunoașteri. În esență, este vorba de luarea în considerare a beneficiilor și a costurilor, nu ca variabile explicative ale comportamentelor sociale, ci ca orientare instrumentală a cercetării sociologice, o cercetare interesată manifest de consecințele cunoașterii produse.

Sintetic, distinct de subiectul normativității unei astfel de abordări, provocările privesc validitatea (relevanța) diagnosticului și legitimitatea implicării. O primă problemă este legată de faptul că orientarea cercetării spre identificarea riscurilor și stabilirea unor strategii acționale (obiectivabilă în decizii și intervenții) reprezintă un risc asumat și de către expert și nu rareori, mai

ales de către expert. Altfel spus, *identificarea riscurilor nu este lipsită de consecințe pentru cel care realizează asta.*

Sociologia poate adopta cel puțin două strategii, din care una este lipsită de riscuri. Lipsită de riscuri este descrierea analitică, clamat obiectivă și factuală a realității. Analiza poate include, și nu rareori face aceasta, identificarea cauzelor și a efectelor, dar asumarea riscului este minimizată prin realizarea unor decupaje ce iau în considerare descrierea și explicația unor fenomene și procese deja desfășurate și ignorarea sistematică a predicțiilor privind evoluția ulterioară a fenomenelor analizate. Exemple relevante în acest sens constituie definiția șomajului ca „risc social amenințător pentru că nivelul veniturilor accesibile prin schemele de protecție este scăzut, ceea ce plasează șomerii în categoria săracilor” sau asignarea unui risc disproporționat de mare de a fi săraci persoanelor de etnie romă (Panduru și alții, 2009:34). Este ușor de observat că descrierea analitică a șomajului identifică cauze și atribute, fără a-și asuma riscul unei cunoașteri ce transcende dincolo de evidență și simpla conceptualizare.

Există cel puțin două paradoxuri ale unei cunoașteri sociologice orientată spre minimizarea riscului de a greși, atentă în primul rând la evitarea controverselor și a contestărilor dinafara câmpului sociologiei. Primul dintre acestea privește modul în care identificarea problemei (riscul are întotdeauna ca și referință un aspect problematic) este echivalentă cu obiectivarea sa. Mecanismul este unul de tip magic, asignarea etichetei, respectiv identificarea unui fenomen ca risc, face ca fenomenul respectiv să devină real, prin obiectivarea sa în materialitate. Nu este nicio îndoială relativ la statutul de adevăr al afirmației că șomajul este un risc major în perioada de criză. Cu atât mai mult când experții afirmă acest lucru, iar cunoașterea generată de aceștia este consistentă și conformă cu cunoașterea comună. Înainte însă de a începe căutarea soluțiilor, merită să reflectăm la faptul că un atribut definitoriu al postmodernității este acela că ne obligă să plasăm elementele realității în contexte particulare pentru a le da sens. Iar sensul nu poate fi unul universal. Din perspectiva categoriilor utilizate în mod tradițional, șomajul este un risc pentru economia unui stat. Prin schimbarea cadrului de referință și includerea unor contexte noi, șomajul devine soluție salvatoare pentru întreprinderea care în absența disponibilizărilor ar da faliment sau oportunitate pentru șomerul care emigrează în străinătate. În același sens, poate merită reamintit că, în perioada comunistă nu

exista șomaj, dar o parte importantă din economie avea alocate pentru cheltuieli sume mai mari decât veniturile planificate.

Cel de-al doilea paradox constă în utilizarea certitudinii ca filtru eliminativ în identificarea riscurilor. O stare de fapt de tipul „cei mai mulți dintre romi sunt săraci” este tradusă și prezentată ca risc sub forma „romii au un risc disproporționat de mare de a fi săraci”. Statistica devine scut și garanție a validității cunoașterii sociologice. Certitudinea statistică legitimează și reconfirmă infailibilitatea sociologului și a sociologiei. Cunoașterea este factuală și neutră. Dar utilitatea socială a unei astfel de cunoașteri rămâne minimală, iar operarea cu acest tip de certitudini este echivalentă cu renunțarea la beneficiile (și costurile) asociate riscului de a aserta adevăruri inaccesibile (sau măcar neevidente) cunoașterii comune. Importanța socială a unei astfel de sociologii va rămâne periferică.

A doua opțiune strategică este aceea a valorificării capitalului conceptual și metodologic special pe care îl are sociologia pentru a identifica probleme încă din faza lor incipientă și a propune soluții la aceste probleme. O astfel de opțiune este echivalentă cu asumarea deschisă a responsabilității de a evalua beneficii, costuri, consecințe și direcții ale acțiunilor sociale. Este o alegere discutabilă și contestabilă, dar cred necesară pentru o sociologie suficient de matură și pregătită să-și asume un rol mai extins decât cel de știință teoretică, respectiv să-și asume manifest și programatic dimensiunea aplicativă. Un efect previzibil și imediat al unei astfel de sociologii ar consta într-un spor de influență al domeniului în ceea ce privește definirea și implementarea politicilor publice. Una dintre problemele sociologiei românești este nu absența cercetării relevante și de calitate, ci ignorarea rezultatelor cercetării de către clasa politică, respectiv de către factorii decidenți în general. Dacă este corectă asertarea unui eșec al cercetării sociologice, acesta ține nu de activitatea de cercetare, ci de incapacitatea de a transfera rezultatele în definirea și implementarea unor politici eficiente. Între expertiza specializată și decizia politică există în prezent un clivaj, favorizat și de cantonarea sociologilor în abordări predominant descriptive, ce deschid calea participării la procesele de decizie, dar cu rol limitat la cel consultativ. Orientarea manifestă și deschisă a cercetării spre problematica evaluării beneficiilor, costurilor și consecințelor acțiunilor

sociale redefinesc poziția disciplinei și a experților în relația de putere cu instanțele decizionale, cel puțin ca urmare a evidențierii costurilor marginale asociate ignorării expertizei.

O a treia provocare este legată de statutul cunoașterii în societățile contemporane și de modul în care cunoașterea specializată, produsă de experți și adresată în mod tradițional în exclusivitate comunității de specialiști și factorilor de putere, se deschide către public și este negociată cu și de instanțe nespecializate. Este o provocare pentru cunoașterea științifică în general, dar pentru sociologie este în mod particular o provocare specială. Aceasta fiindcă cunoașterea produsă de sociologi este utilizabilă într-un mod direct și imediat pentru a decide alocarea de resurse.

În societatea de azi sunt două surse principale ce contribuie la demersul deschiderii către un public nespecializat, nu pentru a disemina rezultate, ci pentru a convinge relativ la legitimitatea și validitatea cunoașterii produse de sociologie. Prima este legată de o ideologie emergentă ce susține necesitatea democratizării cunoașterii științifice. Cea de-a doua constă într-un proces de democratizare a accesului la informația specializată ce are loc autonom de ideologia menționată și este în bună măsură corelat cu practici sociale noi apărute ca urmare a dezvoltării noilor tehnologii de comunicare, în primul rând internetul.

Referitor la ideologie, ea postulează aplicarea practicilor democratice în câmpul științei și al tehnologiei, respectiv necesitatea implicării cetățenilor în deliberarea experților asupra unor teme ce privesc știința și tehnologia (Lovbrand și alții, 2010). Consecința principală a acestui fapt este că rezultatele cercetării sociologice sunt validate nu doar de către comunitatea restrânsă și avizată a experților, dar sunt incluse într-un proces de recunoaștere și legitimare externă în care rolul evaluatorului este preluat de un public ce în mod tradițional se constituia doar în beneficiar sau subiect al cercetării. În acest proces, modalitățile fundamentale utilizate de cunoașterea științifică - judecata critică, abstractizarea, generalizarea experiențelor particulare, logica și raționalitatea - devin insuficiente, fiindcă intră în competiție cu convingeri emoționale, cu încrederea sau neîncrederea în practicile și rezultatele experților. Validitatea datelor și a rezultatelor trebuie acum dublată de plauzibilitate și, mai ales, de persuasivitate în prezentarea lor. Cunoașterea specializată generată în câmpul sociologiei este și va continua să fie o resursă esențială pentru luarea deciziilor, doar că la ora actuală experții se află frecvent în situația de a convinge publicuri mai extinse decât categoria

restrânsă a decidenților, atât ca parte a procesului de legitimare a domeniului științific și de (re)câștigare a încrederii, cât și pentru a asigura resursele necesare realizării cercetării sau pentru a face posibil transferul cunoașterii în acțiune socială planificată.

În ceea ce privește noile tehnologii de comunicare (internetul), acestea contribuie radical la redefinirea relației dintre publicul consumator-evaluator al cunoașterii specializate și producătorii responsabili de generarea cunoașterii. Am să mă refer aici la procesul individualizării consumului și la reducerea dependenței de intermediari instituționale realizate de agenți specializați. Individualizarea este determinată de cel puțin trei elemente: accesibilitatea sporită a cunoașterii specializate în medii nespecializate, autonomia crescută a publicului în raport cu instanțele tradiționale responsabile de producerea și diseminarea conținuturilor -, consumul pasiv este înlocuit de căutare, consultare și interacțiune. Autonomia publicului în raport cu intermedierele instituționale este relevantă pentru cel puțin două aspecte: o parte din atributele asociate în mod tradițional de publicul larg expertizei, precum notorietatea și prestigiul, nu mai sunt dependente de intermedierea realizată de agenți specializați; comunicarea mediată tehnologic anulează nu doar spațiul fizic, ci și o parte substanțială a distanțelor sociale, iar de-spațializarea consumului de informație este însoțită de o creștere a influenței publicului asupra unor decizii ce privesc producția de cunoaștere specializată. Împreună, toate aceste elemente transformă relația de putere dintre expert și consumator (public) prin echilibrarea acesteia și creșterea gradului de control pe care publicul îl are asupra experților.

Dincolo de problematizări ce rămân distincte și inerent legate de fiecare dintre provocările menționate, privite dintr-o altă perspectivă, temele puse în discuție aici au o relevanță specială prin modul în care reflectă relația de interdependență între obiectul de studiu al sociologiei (realitatea socială), câmpul științific al disciplinei, practicile profesionale asumate de către sociologi și controlul public asupra acestor practici, respectiv asupra valorificării rezultatelor. Reflexivitatea critică asupra propriei discipline este o obligație, nu un capriciu legat de mode teoretice mai mult sau mai puțin trecătoare, ce are mize clarificatoare pentru definirea sociologiei ca știință și profesie.

În concluzie, configurația provocărilor definite de transformarea foarte rapidă a mediului social, fluiditatea conceptuală și teoretico-metodologică, relația dinamică dintre sociologie, decidenți și public și, nu în ultimul rând, eventuala asumare a unui nou tip de responsabilitate în ceea ce

privește finalitatea cercetării sociologice, ne pune în situația de a utiliza sociologia pentru a regândi locul și rolul disciplinei în societatea de azi. Este o temă de reflecție și dezbateră fără răspunsuri care să nu producă noi provocări.

Personal, cred într-o sociologie implicată, respectiv într-o știință a cărei menire este să rezolve probleme. Pentru sociologie acest tip de opțiune este un sine o provocare și un risc, fiindcă problemele nu pot fi nici identificate, nici soluționate în absența unor cadre normative. Iar provocarea majoră este răspunsul la întrebarea cum „putem face asta” fără a transforma sociologia în ideologie, iar sociologul în activist demagog?

Referințe:

Anthony Giddens, (1991), *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford, Stanford University Press, 1991.

Eva Lovbrand, Roger Pielke, Jr., and Silke Beck, (2010), *A Democracy Paradox in Studies of Science and Technology*, Science, Technology & Human Values

Filofteia Panduru, Maria Molnar, Maria Poenaru (2009), *Venituri, inegalitate, sărăcie*, în *Riscuri și inegalități sociale* (coord. Marian Preda), Polirom, p. 19-40

Manuel Castells (1996), *The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. I, *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell

Marco Lombardi (2004), *Are we getting it right?*, *Social Science Information*, 43: 361.

Nico Stehr (2002), *Knowledge & Economic Conduct*. Toronto: University of Toronto Press

Niklas Luhmann, (1993). *Risk: A sociological theory*. Berlin, New York: de Gruyter.

Roy Bone, *Cosmopolis and Risk: A Conversation with Ulrich Beck*, *Theory Culture Society* 2001, 18: 47

Saskia Sassen (2007), *A Sociology of Globalization*, New York, W.W. Norton & Company, Inc.

Ulrich Beck, (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: SAGE